

Κορίτ...

Τα επιθήματα του Θερβάντες: ένα λεξικό για τον πολιτισμό του μπαρόκ

Δημήτρης Ε. Φιλιππίς
Επίκουρος καθηγητής ΕΑΠ-ΙΣΠ

El presente trabajo traza el mapa de la “rica pobreza” de la civilización española durante los siglos XVI y XVII a través de un “diccionario ejemplar donquijotesco” de palabras-conceptos clave, cuyos sufijos son, “dad”, “ción” y “ismo”-“ería” (por ejemplo, cristiandad-hispanidad, erudición, caballerismo-caballería), que corresponden y/o equivalen al sufijo griego “οσυνη” (por ejemplo, χριστιανοσύνη-ισπανοσύνη, λογιοσύνη, ιπποσύ-

Έννοιες κλειδιά: Ισπανική Αναγέννηση και Μπαρόκ- Στοιχεία της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής στην Ισπανία του Χρυσού Αιώνα: λογοτεχνία, τέχνη, επιστήμη, θρησκεία, δικαιοσύνη, παιδεία, κοινωνική ζωή, ήθη και έθιμα

Los sufijos de Cervantes: un diccionario de cultura barroca

Dimitris Filippis
Profesor adjunto EAP-ISP

vn). Unas recientes traducciones de las obras maestras de Cervantes (la segunda parte de El Quijote y la novela ejemplar El amante liberal), así como las más antiguas, por una parte nos impulsan a revisar y valorar estas correspondencias o/y equivalencias entre ambos idiomas y culturas, mientras que por otra nos ayudan a repasar y entender algunos aspectos de la civilización española del Siglo de Oro.

Conceptos clave : Renacimiento y Barroco español- Aspectos de la sociedad y cultura en la España del Siglo de Oro: literatura-arte-ciencia-religión-justicia-educación-usos y costumbres

Ι. –οσυνη, όπως Ισπανοσύνη-χριστιανοσύνη-απεραντοσύνη...

Από το αρχαίο και διαχρονικό επίθημα –οσύνη των λέξεων του τίτλου (ισπανοσύνη, ιπποσύνη, λογιοσύνη, επιστημοσύνη), όπως και από το ισολειτουργικό του –τητα (ισπανικότητα, ιπποτικότητα, λογιότητα, επιστημονικότητα) ετυμολογούνται αφηρημένες έννοιες θηλυκών ουσιαστικών, που εκφράζουν ιδιότητα, γνώρισμα, επάγγελμα, κλπ., και λέξεις που αντιστοιχούν σε σύνολο προσώπων και αξιών.¹ Οι αντίστοιχες ισοδύναμες ισπανικές λέξεις ετυμολογούνται από τα επιθήματα –dad, όπως *hispanidad* («ισπανοσύνη-ισπανικότητα» –«ελληνοσύνη ή ρωμιοσύνη και ελληνικότητα», κατ’ αντίστοιχη αναλογία στα καθ’ ημάς), –ción, όπως *erudición* («λογιοσύνη-λογιότητα-λογιοτατισμός») και –ismo, –ería, όπως *caballerismo-caballería* («ιπποσύνη, ιπποτικότητα, ιπποτισμός»);² Μια γρήγορη αποδελτίωση των λέξεων-εννοιών σε –οσύνη, κυρίαρχου επιθήματος (στις μεταφράσεις) των δύο αριστουργημάτων του Θερβάντες (*Δον Κιχώτης* και *Παραδειγματικές Νουβέλες*) καταλήγει στο εξής ενδεικτικά «παραδειγματικό δονκιχωτικό λεξικό»:³ α) λέξεις που εκφράζουν

ιδιότητα, όπως π.χ., αβροφροσύνη, αγιοσύνη, αγραμματοσύνη, αγνωμοσύνη, αδαημοσύνη, αδελφοσύνη, αιδημοσύνη, αντρ(ι)οσύνη, αξιοσύνη, απεραντοσύνη, ασχετοσύνη, ασχημοσύνη, αφροσύνη, βιασύνη, δεξιοσύνη, δεσποσύνη, δικαιοσύνη, ελεημοσύνη, εξαλλοσύνη, επιστημοσύνη, ευγνωμοσύνη, ευφροσύνη, ιεροσύνη, καλοσύνη, καπατσοσύνη, λησμοσύνη, λογιοσύνη, μαντοσύνη, μνημοσύνη, ναυτοσύνη, νοικοκυροσύνη, ορθοφροσύνη, παλικαροσύνη, παραφροσύνη, «προπομποσύνη» (μεγαλοπρέπεια), σωφροσύνη, ταπεινοφροσύνη, φιλοφροσύνη... και β) λέξεις που αντιστοιχούν σε σύνολο προσώπων και αξιών, όπως π.χ., ιπποσύνη, ισπανοσύνη, χριστιανοσύνη...⁴

Η «ισπανοσύνη» προέκυψε και διαμορφώθηκε μέσα από τη «συναίρεση-συνεκδοχή» των δύο λέξεων της δεύτερης κατηγορίας, δηλαδή από τη «χριστιανοσύνη-ιπποσύνη». Στην ισπανική γραμματεία του 13-14^{ου} αι. (Ραμόν Λιουλ, Αλφόνσος Ι΄ ο Σοφός, Αλόνσο ντε Καρταχένα, κ.ά.), η ιπποσύνη ορίζεται και ως τάγμα (*orden*) ή ως «εταιρία ευγενών, η αποστολή των οποίων είναι να υπερασπίζονται τις (εκκωρημένες από το μονάρχη) γαιοκτησίες τους με ανδρεία και να τις διοικούν με δικαιοσύνη»: ανδρεία και δικαιοσύνη ήταν

για τον ιππότη «δύο αλληλένδετες αρετές, που αντικατοπτρίζονταν στη διπλή κόψη του σπαθιού του». ⁵ Ωστόσο, η ιπποσύνη έχει «ειδωλολατρική καταγωγή», αφού η λέξη μαρτυρείται ήδη από τον Όμηρο, μαζί με την «ηρονέη» (δηλαδή, την ανδρεία), ως «τέχνη της ιππηλασίας» και ως πολεμική αρετή.⁶

Η ομηρική-παγανιστική εκδοχή της ιπποσύνης εκχριστιανίστηκε τον 11 αι., όταν και αναγνωρίστηκε από την Εκκλησία το τελετουργικό της χειροτονίας του ιππότη. Ένας χριστιανικός όρκος πίστης («εξαγνισμού της ψυχής του ιππότη») και τιμής («ανδριοσύνης-αξιοσύνης» του να φέρει πανοπλία), συνέδεε διαδοχικά και αμφίδρομα τον ιππότη με τον προστατευόμενο-υποτελή του, και αμφότερους με το βασιλιά – η τελετή ολοκληρωνόταν με το «φιλί φιλίας» του ενός προς τον άλλον. Στην κουλτούρα της μεσαιωνικής φεουδαλικής κοινωνίας, ο ιππότης, ως ασκητής, στρατιώτης και ευγενής, «όφειλε να χαλιναγωγεί τη φυσική ροπή του προς τη βία και να αποφεύγει την άσκοπη χρήση των όπλων του», για να διαφυλάσσει έτσι άσπιλη την τιμή και την υπόληψή του, κατ' επέκταση δε (με τη συμβολή του Θερβάντες που το τόνισε και το εκθείασε) και την τιμή της αγαπημένης του.⁷

Ο Θερβάντες, που γνώριζε καλά τον Όμηρο και ήξερε απέξω τη μεσαιωνική γραμματεία, και κυρίως τα βιβλία της ιπποσύνης, συνέταξε το «αλφαβητάριο της αρετής του ιδανικού ιππότη» (βλ. Α΄ τόμος-Κεφ.34),⁸ το οποίο «μετεξελίχθηκε» αναπόφευκτα στο ανωτέρω λεξικό ή, σωστότερα, «αντιλεξικό», με τα συνώνυμα (π.χ., αγιοσύνη-δικαιοσύνη-ελεημοσύνη-ιεροσύνη), τα συγγενικά (π.χ. απεραντοσύνη-ισπανοσύνη-χριστιανοσύνη) και τα αντίθετά του (π.χ., αγραμματοσύνη-μαντοσύνη vs λογιοσύνη-επιστημοσύνη, αφροσύνη-εξαλλοσύνη-παραφροσύνη vs νοημοσύνη-ορθοφροσύνη-σωφροσύνη-ταπεινοφροσύνη, λησμοσύνη vs μνημοσύνη). Απαραίτητη διευκρίνιση: για λόγους οικονομίας, εδώ αντιπαρερχόμαστε τη σύγχυση που ενίοτε –και αναπόφευκτα– προκαλείται (σε μεταφραστική και αναγνώστη) στη χρήση-διαχείριση-κατανόηση του «αντιλεξικού» μας...⁹

*Το παρόν κείμενο πρωτοπαρουσιάστηκε στο πλαίσιο του Εργαστηρίου «Λογοτεχνία και επιστήμη», συνεκδήλωση ΕΛΠ και ΙΣΠ στα Σεμινάρια της Ερμούπολης, τον Ιούλιο 2017. Ο τίτλος ήταν "ιπποσύνη, λογιοσύνη, επιστημοσύνη στον Δον Κιχώτη" και η αγγλική συνοπτική εκδοχή του συμπεριλαμβάνεται στα υπό έκδοση πρακτικά εκείνης της συνάντησης. Στην εικόνα, το εξώφυλλο της αγγλικής έκδοσης, Λονδίνο 1706 και στην εικόνα απέναντι η έκδοση στη Λισσαβόνα το 1605. Τις αναπαράγουμε εδώ από το φυλλάδιο της έκθεσης Cervantes más allá del Quijote, 15-1218/5-5-2019 Cervantes-Museo Casa Natal και από το φυλλάδιο του ίδιου Μουσείου...

II. Χάρτης αναλφάβητων γραμματιζούμενων

Χάρη στο δονκιχωτικό (αντι)λεξικό με κατάληξη –οσύνη, «ο δυτικοευρωπαϊκός πολιτισμός πέρασε από τη μεσαιωνική ιπποτική μυθιστορία στο σύγχρονο μυθιστόρημα».¹⁰ Ο ήρωας-«ιδανικός ιππότης της ελεεινής μορφής» (Δον Κιχώτης-Δον Κιχότε) και ο αντιήρωας, ο ιπποκόμος ή «ασπιδούχος» του (Σάντσο Πάντσα-Σάντσο Πάνθα),¹¹ ενσαρκώνουν αμφότεροι την αδυναμία της διχοτόμησης τους: «ο ένας δεν υφίσταται δίχως τον άλλο, ούτε και αφίσταται απ' αυτόν».¹² Τα υπόλοιπα είναι γνωστά αξιώματα της ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας: «φέρνοντας αντιμέτωπα τα δεδομένα της μυθιστορίας με την ορατή πραγματικότητα της ζωής, ο Θερβάντες δημιουργήσε μια νέα φόρμα που περιλαμβάνει ταυτόχρονα έκσταση και διάψευση». Φόρμα και περιεχόμενο ταλαντεύονται συνεχώς «ανάμεσα στις απαιτήσεις του ιδεώδους-φαντασιακού και του πραγματικού, ανάμεσα στο εθνικό και το παγκόσμιο, το θρησκευτικό και το ανεξίτηλο, το ορθολογικό και το μυστικιστικό, το συντηρητικό και το προοδευτικό»...¹³

Καθ' υπόδειξη του Μπροντέλ, πέρα από τα λεξικά, τους καταλόγους των μουσείων, τους ιστορικούς άτλαντες και τις ιστορίες της τέχνης και της λογοτεχνίας, πιο απαραίτητος είναι πάντα ένας «χάρτης πολιτισμού» διότι εμπεριέχει όλα τα άλλα.¹⁴ Ένας χάρτης πολιτισμού της εποχής του Θερβάντες (γύρισμα από τον 16^ο στον 17^ο αιώνα – «χρυσοί αιώνες» των ισπανικών γραμμάτων και των τεχνών),¹⁵ εμπεριέχει λοιπόν, (αντι)λεξικό εννοιών (π.χ., ερασμισμός-ουμανισμός, μεταρρύθμιση και αντιμεταρρύθμιση), ορολογία τέχνης (π.χ., «πλατερέσκο»-αναγέννηση-μανιερισμό-μπαρόκ), καταλόγους μουσείων-αριστουργημάτων (π.χ., Εσκοριάλ-Πράδο, Θεοτοκόπουλος- Βελάσκεθ-Μουρίλιο-Ερέρα-Θουρμπάραν), επιτεύγματα των επιστημών-επιστημόνων (π.χ. των ανθρωπιστικών μόνο, Πανεπιστήμια Σαλαμάνκα-Αλκαλά ντε Ενάρες, Αντόνιο ντε Νεμπρίχα-Χουάν ντε Βαλντές-Σεμπασιτιάν ντε Κοβαρούμπιας)¹⁶ και των γραμμάτων-λογοτεχνών (Θερβάντες, Κεβέδο-Λόπε ντε Βέγκα-Γκραθιάν-Τίρσο ντε Μολίνα, κλπ), και, τέλος, «ιστορικό άτλαντα» (π.χ., Ισπανική Αυτοκρατορία-Καθολικοί Βασιλείς-οίκος Αυστριακών, Κάρολος Ε΄ -Φίλιππος Β΄ -Ισπανία των Φιλίππων, Σύνοδος Τριδέντου-Ιερά Εξέτασις-διωγμός ετεροδόξων, Αήττητη Αρμάδα-Ναυμαχία της Ναυπάκτου- κοινωνική κρίση-οικονομική πτώχευση-συνθήκες υποχώρησης και συρρίκνωσης της Αυτοκρατορίας).¹⁷

Και η λεζάντα του ιστορικού άτλαντα πάλι από τον Μπροντέλ: «όσο ζούσε ακόμα, ο Θερβάντες ήταν πολύ στη μόδα στη Γαλλία και Αγγλία (...) και η ακτινοβολία της Ισπανίας

είναι η ακτινοβολία ενός ισχυρού λαού και μιας τεράστιας αυτοκρατορίας, “χωρίς ενδοισμούς”, ενός πολιτισμού πιο λεπτεπίλεπτου από τον γαλλικό (...), όταν το καστιλιάνικο λεξιλόγιο αποικιοκρατούσε τη γαλλική γλώσσα, όταν κάθε χρηστός πολίτης στη Γαλλία πρέπει να γνωρίζει, και γνωρίζει, ισπανικά (...), όταν κάθε τι το ισπανικό ήταν μοδάτο στο Παρίσι, (...), όταν η Γαλλία ζητούσε τις μόδες και τα μαθήματα από τη γειτονική χώρα, που την είχε χλευάσει, ντροπιάσει, φοβηθεί και θαυμάσει ταυτόχρονα».¹⁸

Στην ιστορική στιγμή του θριάμβου των ισπανικών γραμμάτων, ο Σάντσο Πάντσα, όπως και η Δουλτσινέα, δηλώνουν και δηλώνονται αναλφάβητοι, αλλά καθόλου αγράμματοι ή αστοιχείωτοι. Ο Σάντσο είναι με τον τρόπο του λόγιος, αφενός ως κατ’ εξοχή εκπρόσωπος της λαϊκής σοφίας και παιδείας και, αφετέρου, ως ευήκοος ακροατής της προφορικής μετάδοσης της στοιχειώδους πληροφόρησης.¹⁹ Στην εποχή του Θερβάντες, ήταν έθιμο τόσο η δημόσια απαγγελία των βασιλικών διαταγμάτων, των νόμων, των δημοτικών αποφάσεων κ.λπ. από έμμισθους ντελάληδες της ενημέρωσης, όσο και η μεγάλωφη ανάγνωση ενώπιον μιας αναλφάβητης ομηγύρεως, που ήθελε να διασκεδάσει ακούγοντας τις συνέχειες δημοφιλών λαϊκών συγγραμμάτων-αναγνωσμάτων, όπως τα μεσαιωνικά βιβλία της ιπποσύνης – πρώτη μεγάλη εμπορική επιτυχία της τυπογραφίας.²⁰

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις ο συγγραφέας του Δον Κιχώτη επαφίεται στη δεξιότητα αυτού του ενδιάμεσου αναγνώστη-αφηγητή-ηθοποιού και στη νοημοσύνη του προσεκτικού ακροατή, ενώ είναι επίσης ενδεικτικό ότι στον «Θησαυρό της Καστιλιάνικης ή Ισπανικής Γλώσσας» του Σεμπαστιάν ντε Κοβαρούμπιας (1611), που εκδόθηκε την ίδια εποχή με τον Δον Κιχώτη,²¹ το λήμμα «αναγιγνώσκω» ορίζεται, «προφέρω διά των λέξεων ό,τι είναι γραμμένο διά των γραμμάτων», το «δημοσιεύω» αποδίδεται, «ανακοινώνω δημόσια», και η λέξη «αναφορά» παραπέμπει «στο γεγονός της αφήγησης στοιχείων και τεκμηρίων, στην εξιστόρηση της συλλογής τους, στην περιγραφή της ταξινόμησής τους».²² Ως το κεφάλαιο 8 του Α΄ τόμου του Δον Κιχώτη, ο Θερβάντες αυτοπαρουσιάζεται σαν συλλέκτης βιογραφικών στοιχείων του ήρωά του (υπενθυμίζεται πάντα ότι ο συγγραφέας διετέλεσε φοροσυλλέκτης του παλατιού στη νεότητά του), στη συνέχεια δε, εναλλακτικά, από το κεφ. 9 και μετά, σαν ενδιάμεσος αναγνώστης, μεταφραστής, αφηγητής, εντέλει δε, «παρεμπιπτόντως», και ως συγγραφέας.

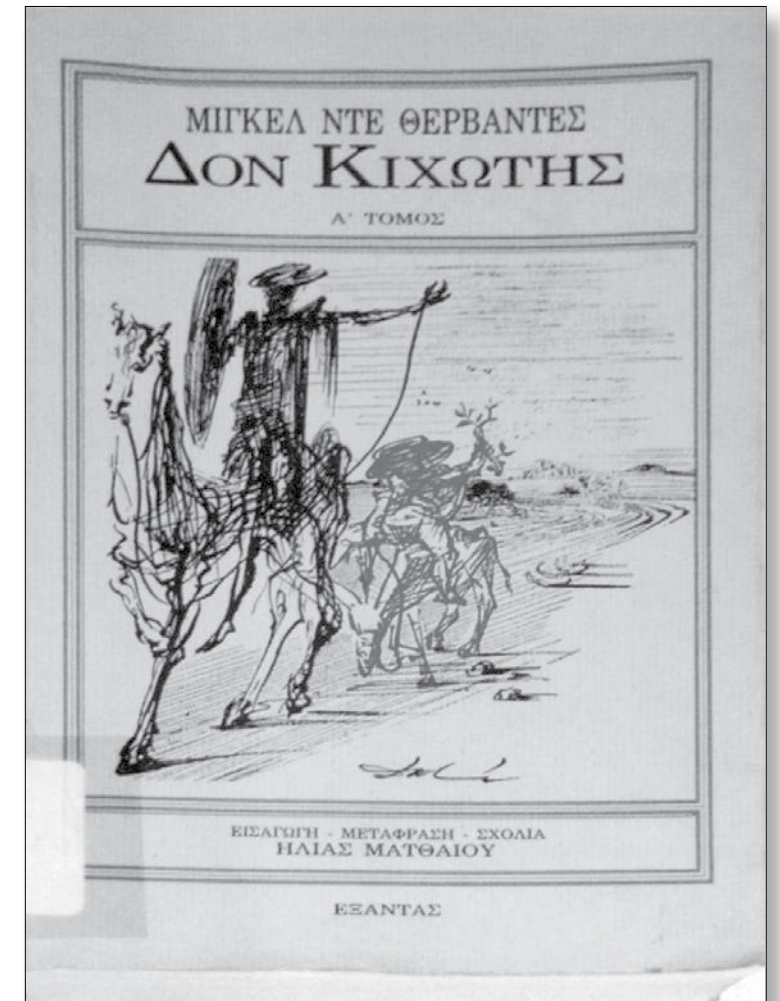
III. Αυτοσαρκασμός «πλούσιας πτώχευσης»

Αν ισχύει η άποψη ότι τα εθνικά κράτη δημιουργήθηκαν από τη γλώσσα, τη γραφειοκρατία και τη θρησκεία τους, που αποτέλεσαν τα εργαλεία της κυριαρχίας τους, τότε η ισπανική μοναρχία-αυτοκρατορία κατέχει τα σκήπτρα στη σύγχρονη ιστορία: απέκτησε πρώτη τη γραμματική της (Νεμπρίχα), το λεξικό της (Κοβαρούμπιας), τα κρατικά αρχεία

της (Σιμάνκας) και μια μεγάλη ταξινομημένη βιβλιοθήκη (Βασιλική Βιβλιοθήκη του Μοναστηρίου του Εσκοριάλ).²³ Ως εκ τούτων, είναι ιστορικά εξηγήσιμο που το πρώτο παγκόσμιο μυθιστόρημα-αριστούργημα γράφτηκε στην πρώτη διεθνή γλώσσα, την καστιλιάνικη, ως το πλέον αντιπροσωπευτικό έργο της πρώτης παγκόσμιας κουλτούρας, δηλαδή της ισπανοσύνης. Το κατά συνθήκη ομόγλωσσο και το κατ’ επιβολή ομόθηρσκο, ομόθηες και όμαιμον («καθαρότητα του αίματος»), αυτά είναι τα διακριτά, θετικά και αρνητικά συνάμα, στοιχεία της ισπανοσύνης. Στη «συγκροτημένη δύναμη και δυναμική της ευρωπαϊκής ισπανοσύνης» (Ισπανία και ισπανικές κτήσεις σε Ιταλία-Κάτω Χώρες) οφείλεται η διάσωση της δυτικής χριστιανοσύνης από τον κίνδυνο του οθωμανικού Ισλάμ (Ναυμαχία της Ναυπάκτου-1571).²⁴

Η διανόηση του ισπανικού χρυσού αιώνα δεν αμφισβήτησε ποτέ τις αξίες της «ισπανοσύνης» και τους θεσμούς της, δηλαδή τη βασιλεία, τη διοίκηση και τη γραφειοκρατία της αυτοκρατορίας, την επικρατούσα θρησκεία της. Τόσο ο Θερβάντες – στρατιώτης-στρατευμένος συγγραφέας της ισπανοσύνης– όσο και οι άλλοι συγγραφείς και καλλιτέχνες της γενιάς του, εμμέσως ή αμέσως, κατέκριναν, χλεύασαν ή λοιδόρησαν κάποιους εκπροσώπους της, σπανιότητα το πρόσωπο του βασιλιά, συχνότερα τον αντιβασιλιά και τους λοιπούς παλατιανούς, ακόμα συχνότερα τους φορείς της αυτοδιοίκησης και τη στρατευμένη εκκλησία της Ιεράς Εξέτασης. Αυτοί απογοήτευαν κι αυτό είναι το δράμα του ισπανικού 17^{ου} αιώνα, το *desengaño*, η βαθιά απογοήτευση, ο αυτοσπαραγμός: «κανένας πολιτισμός δεν υποχρεώθηκε να επέμβει πάνω στο ίδιο του τον εαυτό, να “διαχωριστεί”, να αυτοσπαραχθεί σε τέτοιο βαθμό όσο ο ιβηρικός πολιτισμός στον καιρό της δόξας του, από τους Καθολικούς βασιλείς ως τον Φίλιππο Δ΄», υποστηρίζει ο Μπροντέλ.²⁵

«Αυτοσπαρακτικός και αυτοσαρκαστικός» είναι και ο Δον Κιχώτης, ως «δικοτομικός και διχογνωμικός» ανάμεσα στην παραφροσύνη (τόσο τη δική του όσο και άλλων ηρώων του έργου – π.χ. Καρδένιος) και στη σωφροσύνη του Σάντσο το ίδιο αυτοσπαρακτική, «η τέχνη του μπαρόκ δείχνει προτίμηση στον θάνατο, τον πόνο, στα μαρτύρια που αναπαριστώνται με έναν αλάθητο ρεαλισμό, αναζητεί τη δραματική λεπτομέρεια, που χτυπά και δημιουργεί εντυπώσεις, γιατί επιδιώκει, δια του εκφοβισμού-*tenebrismo*, να πείσει, να παρασύρει και να προπαγανδίζει τον βερισμό, δηλαδή την ακριβή σημασία των δογματικών εννοιών που αμφι-

Στο δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα γνωρίσαμε τον Δον Κιχώτη χάρη στη μετάφραση των Καρθαίου-Ιατρίδη από τις εκδόσεις της Εστίας. Τώρα από τις ίδιες εκδόσεις κυκλοφορεί η νέα μετάφραση της Μελίνας Παναγιωτίδου. Στη δεκαετία του 1990 ο καλός μεταφραστής Ηλίας Ματθαίου (...) κατέθεσε τη δική του έργο

Η έκδοση του χειρογράφου της πρώτης γνωστής ελληνικής μετάφρασης του αριστουργήματος του Θερβάντες, αποτελεί σημαντική συμβολή, καρπό μακρόχρονης έρευνας των Κεχαγιόγλου Ταμπάκη. Το γλωσσάριό τους μας καθοδήγησε στην αποδελτίωση μέρους της ορολογίας...

σβητούνται, όπως του Καθαρτηρίου ή της Άμωμης Σύλληψης».²⁶

Ο Θεοτοκόπουλος είναι εξαίρεση στον κανόνα, διότι, όπως ο μεταφραστής του Θερβάντες στον Δον Κιχώτη, είναι ο ενδιάμεσος ανάμεσα στη γλυκιά βυζαντινή αναπαράσταση, την *terribilita* αλλά και *grazia* του ιταλικού μπαρόκ, και στο αυστηρό ισπανικό μπαρόκ. Έτσι ή αλλιώς, το ισπανικό μπαρόκ είναι συνειδητά δραματική θεατρική τέχνη, κι έτσι ορίζεται, «ως τέχνη μιας εποχής κατ' εξοχή θεατρικής»: τον 17^ο αι, τα διαβόητα *auto de fe*, τα ιε-ροξεταστικά δικαστήρια και οι καταδίκες σε θάνατο των υπότροπων αρνησίθρησκων, ήταν συνηθισμένο δημόσιο δραματοποιημένο θέαμα, όπως επίσης δημόσιο θέαμα ήταν και τα *autos sacramentales*, τα Μυστήρια, δηλαδή, οι υπαίθριες λαϊκές δραματοποιημένες ανα-παραστάσεις θρησκευτικών θεμάτων, που συχνά συνοδεύονταν με αυτομαστιγώσεις των πιστών, στοιχείο που σκανδαλίζει τους προτεστάντες στις ισπανικές κτήσεις της Φλάνδρας.²⁷

Η εποχή του Θερβάντες ήταν η εποχή όπου αρχίζουν να εγκαθίστανται μόνιμα αμειβό-μενα θέατρα με προχωρημένα σκηνικά, που παίζουν και σε υπαίθριους χώρους, κατά τον

τρόπο που συνήθιζε να κατεβάζει τα έργα του ο δημοφιλής Λόπε ντε Βέγκα. Από την άλλη, την ίδια περίοδο αρχίζουν να περιορίζονται οι πλανόδιοι θίασοι, θίασοι πραγματικοί ή του θεάτρου σκιών, που συχνά πυκνά τους βλέπουμε μέσα από τις σελίδες του Δον Κιχώτη να διασχίζουν την έρημη ενδοχώρα της Καστίλλης, ενίοτε να συναντούν εμπορικά караβάνια ή ταχυδρομικές άμαξες και, τότε, να διαδραματί-ζονται σκηνές κλαυσίγελου, δεδομένου ότι, εκεί, ο Θερβάντες κάνει το θέατρο να παίζει (με) τον εαυτό του. Βεβαία, όλα αυτά αντικατοπτρίζουν την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής: η αστυφιλία και η δημογραφική αύξηση στις πόλεις είχε επιπτώσεις στην αγροτική παραγωγή που σημείωσε με-γάλη κάμψη, ακόμα και στα πλέον ανταγωνιστικά προϊόντα, όπως το κρασί («ο Δον Κιχώτης ξεχειλίζει από οίνοποσία»). Από την άλλη είχε αυξηθεί η ληστεία, τόσο στην ύπαιθρο –*bandolerismo*, όσο και στις πόλεις, στον προαστιακό χώρο τους κυρίως, όπου ήταν σε έξαρση η ζητιανιά, η πορνεία, η κατεργαριά (*picardía*), η κοινωνική περιθωριοποίηση γενικό-τερα, που αποτυπώνεται στον Δον Κιχώτη και στο επονομα-ζόμενο «κατεργάρικο ή πικαρικό μυθιστόρημα» (*picaresca*) που τότε ανθεί,²⁸ όπως, βεβαίως, και στη ζωγραφική (οι αξιολύπητοι νερουλάδες και οι «μπουφόνοι» του Βελάσκειθ). Ο Δον Κιχώτης όμως ως υπερασπιστής των αδύναμων και κατατρεγμένων αγροτών και αγροτισσών, δεν περιπλανάται στην πόλη, αλλά στην ύπαιθρο – μόνο κατ' εξαίρεση θα μπει (πού αλλού;) σε ένα τυπογραφείο της Βαρκελώνης.²⁹

Με όρους κοινωνικής οικονομίας, ο Θερβάντες θυμίζει στον Δον Κιχώτη ότι επί του Φιλίππου Γ', και ενώ είχε μεσολαβήσει η μεγάλη πτώχευση του 1598, ήταν πλέον παρελθόν ο πλού-τος των ημερών του Κάρολου Ε', με την ακριβή κομψότητα της ένδυσης, με τη χλιδή της κατανάλωσης, με τη σπατάλη της διακόσμησης, όταν ακόμα και ο βασιλιάς της Γαλλίας πλήρωνε και δελέαζε τους στρατιώτες του με το χρυσό που

εισήγαγε από την Ισπανία. Τώρα, ήταν η εποχή των μνημονίων, της πτώχευσης, της κρίσης των ομολογιακών δανείων, της κερδοσκοπίας των Γερμανών τραπεζιτών (Φούγκερς), της υποτίμησης του νομισματικού συστήματος της ισπανικής αυτοκρατορίας, καθώς ο χρυσός και το ασήμι της, που προσήλκυαν κάποτε ξένα νομίσματα, τώρα δεν υπήρχαν. Πιο πριν ακόμα, στα 1580, η πρώτη σοβαρή υποτίμηση του ισπανικού σκούδο απέναντι στο αλγερινό άσπρο συμπαρέσερνε και το οθωμανικό τσεκένι, ενώ πιθανολογείται ότι επηρέασε και την εξαγορά του αιχμαλώτου τότε Θερβάντες.³⁰

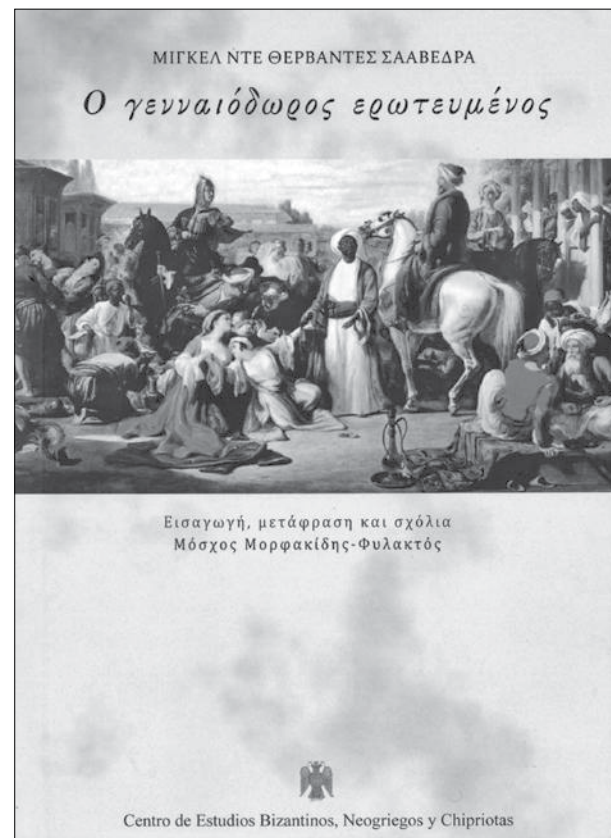
IV. Ανατομία-Αστρονομία-Μελαγχολία-Ιστορία

Συνοψίζοντας: η κουλτούρα του ισπανικού μπαρόκ είναι, αστική, μαζική, συντηρητική, κατευθυνόμενη-προπαγανδιστική. Και ως «κουλτούρα μιας διχαστικής κοινωνίας σε διαρ-κή σύγκρουση με τον εαυτό της» είναι μια «κουλτούρα παραπλανητική και αποκρυφική».

Προφανώς, το τελευταίο χαρακτηριστικό χρήζει

της σύντομης διευκρίνισης ότι, όπως επισημαίνεται από την κριτική, ο Θερβάντες συνήθως αποκρύπτει τη διαπιστωμένη επιστημοσύνη του πίσω από τη λογιούση του ή τη «μεταμορφώνει οβιδιακά» για να αποφύγει τη λογοκρισία της αντιμεταρρύθμισης και τον «ίντεξ» (Κατάλογο) των απαγορευμένων βιβλίων της, κι αυτό πρωτίστως για οικονομικούς λόγους και λόγους κύρους: το έργο του είναι εκ-δοτικό «μπεστ σέλλερ» εντός και (κυρίως) εκτός Ισπανίας, και ο ίδιος είναι απολύτως πεπεισμένος για την παγκόσμια αξία του. Ο συγγραφέας φρό-ντισε να θωρακίσει τον εαυτό του από την Ιερά Εξέταση, όπως τον ήρωά του από τους εχθρούς: δον Κιχώτης το παρωνύμιο ή Αλφόνσο Κιχάνο το «πραγματικό» όνομα του ήρωα, αμφότερα παρα-πέμπουν στη λατινική ρίζα *quixot* που παραπέμπει στο μέρος της πανοπλίας που καλύπτει τον μηρό.³¹

Ο Θερβάντες εκτός από σύγχρονος του Σαίξπηρ (ο Άγγλος γνώριζε τον Ισπανό και όχι το αντίθετο), και του Γαλιλαίου, ήταν σύγχρονος πολλών άλλων λογοτεχνικών και επιστημόνων. Μένουμε στους δεύτερους: ήταν σύγχρονος, λοιπόν, με το σκωτσέζο μαθηματικό Τζον Νάπιερ, που επινόησε τους λογαρίθμους, και για τον Δον Κιχώτη τα μαθηματικά και η γεωμετρία είναι «η επιστήμη της περιπλανώμενης ιπποσύνης» – χρησιμοποιείται πολύ ο διαβήτης στο έργο με τον γερμανό αστρονόμο Γιοχάνες Κέπλερ, ο οποίος αποκάλυψε την κίνηση των πλανητών γύρω από τον ήλιο, όταν ακόμα η αστρονομία δεν διαχωριζόταν από την αστρολογία – και η αστρονομία στον Δον Κιχώτη είναι «χρήσιμη για τη γεωργία και τη σπορά» με τον άγγλο γιατρό Γουίλιαμ Χάρβει, που προσέφερε την πρώτη ακριβή περιγραφή της κυκλοφορίας του αίματος στην ιατρική, επιστήμη η οποία απασχολεί τον Θερβάντες και μάλιστα στους περισσότερους κλάδους της, «πριν ακόμα αυτοί διεκδικήσουν την αυτονομία τους» – στον Δον Κιχώτη «υπερισχύουν» τραυματολογία, βοτανολογία και φαρμακολογία τέλος, ήταν σύγχρονος με τον άγγλο θεολόγο Ρόμπερτ Μπέρτον, τον συγγραφέα της «Ανατομίας της Μελαγχολίας» – και ο Δον Κιχώτης, κατά τον Ντοστογιέφσκι, «είναι το πιο μελαγχολικό μυ-

Στα ... όρια της παραφροσύνης συναντώνται μεταφραστές και αναγνώστες στις *Παραδειγματικές Νουβέλες*: ο μεν «γενναιόδωρος ερωτευμένος» στη μετάφραση Μορφακίδη «κυριεύτηκε η ψυχή του από μια παραφροσύνη μια τρέλα, μια κόλαση ζήλιας», ο δε «γενναιόδωρος εραστής» της μετάφρασης Ματθαίου «πλημμύ-ρισε την ψυχή του ένας θυμός, μια λύσσα, μια κόλαση ζήλιας». Παρεμπιπτόντως: θα προτιμούσαμε για τίτλο «ο γενναιόδωρος ερωτοχτυπημένος», που χρησιμοποιούν αμφότεροι, αλλά δεν τον επιλέγουν... Η μετάφραση Μορφακίδη εκδόθηκε και στην Ελλάδα (εκδόσεις Ενάλιος)

θιστόρημα, καθώς ο συγγραφέας του βουτά στην ανθρώπινη ψυχосύνθεση». ³²

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, η Ισπανία δεν έδωσε αντιστοίχως τόσο μεγάλα ονόματα. Πάντως, τα ισπανικά πανεπιστήμια και οι ακαδημίες στην Ιβηρική και στη Φλάνδρα, όπως π.χ. η Ακαδημία των Μαθηματικών, που ίδρυσε το ο Φίλιππος Β΄ το 1582, ήταν ιδρύματα μυημένα στις επιστημονικές εξελίξεις του καιρού τους, και έβγαλαν καταρτισμένους επιστήμονες στη ναυτοσύνη, κοσμογράφους και γεωγράφους (Πέδρο ντε Μεδίνα, Χουάν ντε λα Κόστα, Αλόνσο ντε Σάντα Κρουθ), στη βοτανολογία, όπως ο ιησουΐτης φυσιολογός Ακόστα, στην Ιατρική, όπως ο γιατρός Μιγκέλ Σερβέτ, που αποσαφήνισε την κυκλοφορία του αίματος στο συκώτι και εξαιτίας αυτού κήκε στην πυρά το 1553. Αλλά σε δύσκολη θέση βρέθηκαν και οι ιστοριογράφοι των Ινδιών (Βαρτολομέ ντε λας Κάσας, Φρανθίσκο ντε Βιτόρια, Χουάν ντε Μαριάνα κ. ά.), που είχαν αποκαλύψει τη γενοκτονία και μίλησαν για τα ανθρώπινα δικαιώματα των ιθαγενών. ³³

Χάρη σε αυτούς, ο Θερβάντες κάνει σημαντικές παρατηρήσεις περί ιστοριογραφίας. «Οι ιστορικοί, λέει ο Θερβάντες στο κεφ. 9 του Α΄ τόμου, πρέπει και οφείλουν να είναι ακριβείς, αληθείς και καθόλου εμπαθείς και να μην τους κάνει το συμφέρον ή ο φόβος, η εκθρόνιση ή η φιλία να εκτρέπονται από το δρόμο της αλήθειας, μητέρα της οποίας είναι η ιστορία, μιμητική του χρόνου, αποθήκη των πράξεων, μάρτυς για το παρελθόν, παράδειγμα

και νουθεσία για το παρόν και προειδοποίηση για το μέλλον». ³⁴ Και προσθέτει μετά στο κεφ.3 του Β΄ τόμου: «Όμως άλλο είναι να γράφει κάτι ένας ποιητής και άλλο ένας ιστορικός. Ο ποιητής μπορεί να δη- γάται ή να τραγουδεί τα πράγματα, όχι όπως έγιναν, παρά όπως θα έπρεπε να είναι· ενώ του ιστορικού το χρέος είναι να τα γράφει, όχι όπως θα έπρεπε να γίνουν, παρά ακριβώς όπως έγιναν, χωρίς να βάζει τίποτε περισσότερο από την αλήθεια, ούτε να αφαιρεί τίποτα απ' αυτήν». ³⁵ Το γεγονός είναι όμως, ότι οι επισημάνσεις αυτές παραπέμπουν στον Θουκυδίδη (Ιστορία, 1-21,1). ³⁶ Τυχαίο;

Υ. Ανεμόμυλοι με σμήνη από πεταλούδες...

«Σαν ιππότης», όπως είναι και φαίνεται, ο Δον Κιχώτης «έχει σπιρούνια και ένα λοφίο πρώτης». Ο στίχος από το παλιό τραγουδάκι ταιριάζει γάντι κάτω από τις αμέτρητες εικαστικές-πλαστικές αναπαραστάσεις αυτού του, «πιο γκροτέσκου», λογοτεχνικού ήρωα. Με «λοφίο πρώτης» καρφωμένο πάνω στην περικεφαλαία τους κατέβαιναν στις αρένες του ιππικού αγώνα και οι ιππείς-ιππότες σε διάφορες τοπικές γιορτές του ύστερου Μεσαίωνα, και μάλιστα κατά τον τρόπο της πανηγυρικής προπομπής των «ματαδόρες» στις σύγχρονες ταυρομαχίες. Όπως προκύπτει ή συνάγεται από τα χρονικά της εποχής, το «λοφίο» των μεσαιωνικών ιπποτών αναπαριστούσε, αλληγορικά, τον όρκο ιπποσύνης που είχε δώσει καθένας τους στο όνομα τόσο του ηγεμόνα του όσο, κυρίως, της

Έξω από το σπίτι-Μουσείο Θερβάντες στο Αλκαλά ντε Ενάρες. Ο ιππότης και ο ιπποκόμος ή ασπιδούχος του...

δεσποσύνης του. Π.χ., μαρτυρείται ότι ένας «πρώτος ιππότης», όπως ο μετέπειτα βασιλιάς της Καστίλλης Χουάν Β΄, κατέβηκε κάποτε στην αρένα με ένα μεγάλο λοφίο, στο κυκλικό διάδημα του οποίου αναπαρίσταντο, σε ευκρινή χαλκομανία, ένα σμήνος από πεταλούδες, δηλαδή το χαρέμι από τις ερωμένες του, συμβολισμός που (μάλλον θα) προκάλεσε θυμηδία στους θεατές. Άλλη μαρτυρία θέλει έναν πιο ...δευτεροκλασάτο ιππότη, να είχε φιλοτεχνήσει στο λοφίο του έναν γιγάντιο ανεμόμυλο, προφανώς για να δείξει ότι το κεφάλι του είχε γίνει μύλος (ή καζάνι) από τα καπρίσια της δεσποσύνης του. Οι γίγαντες ήταν συχνό μοτίβο στα βιβλία της ιπποσύνης. Είναι λοιπόν πιθανό, αν όχι και προφανές, ότι ο Θερβάντες γνώριζε το εν λόγω χρονικό, από το οποίο και εμπνεύστηκε τους δικούς του ανεμόμυλους, το πιο γνωστό επεισόδιο-παραβολή μυθοπλασίας στην ιστορία της παγκόσμιας λογοτεχνίας...

1. Βλ. ενδεικτικά τους ιστότοπους, smerdaleos, «Το επίθημα –οσυνη: περιγραφή και ετυμολογικές υποθέσεις» και Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα, «Τι σημαίνουν οι καταλήξεις οσύνη και ισμός».

2. Real Academia Española, *Diccionario de la Lengua Española* (DRAE), 1994 21^η ανατύπωση και Manuel Seco, *Diccionario de dudas y dificultades de la lengua española*, Μαδρίτη, Espasa Calpe, 1991-9^η έκδ. Για τον όρο «Ελληνοσύνη» πρβλ. Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Πόσο ελληνικό είναι το Βυζάντιο; Πόσο Βυζαντινοί οι Νεοέλληνες;*, Gutenberg, Αθήνα, 2016, σ. 47.

3. Το εν λόγω «λεξικό» προκύπτει από τις εξής, επιλεγμένες εδώ, μεταφράσεις του *Δον Κιχώτη*: Γ. Κεχαγιόγλου και Α. Ταμπάκη, Μιχαήλ Τσερβάντες, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας-Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών-Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, 2009, Κ. Καρθαίου και Ιουλ. Ιατρίδη, Μιχ. Θερβάντες, *Δον Κιχώτης*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας (δίτομο) 1964, Ηλία Ματθαίου, Μιγκέλ ντε Θερβάντες, *Δον Κιχώτης*, Αθήνα, Εξάντας (δίτομο), 1994 και του ιδίου Μελίνα Παναγιωτίδου, Μιγκέλ ντε Θερβάντες, *Δον Κιχότε ντε λα Μάντσα, Μέρος Ι-Ο ευφάνταστος ιδαλγός Δον Κιχότε ντε λα Μάντσα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009 (δεν ήταν δυνατόν να διερευνήσουμε διεξοδικά το δεύτερο μέρος, που κυκλοφόρησε ταυτόχρονα με την ίδια μεταφράστρια και εκδοτικό οίκο, ενόσω συντασσόταν το παρόν). Για την «τύχη ή/και πρόσληψη του Θερβάντες-Δον Κιχώτη στην ελληνική λογοτεχνία βλ. ενδεικτικά Αλεξάνδρα Σαμουήλ, *Ιδαλγός της ιδέας-Η περιπλάνηση του Δον Κιχώτη στην ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Πόλις 2007 και από τα αφιερώματα

Νέα Εστία, «Αφιέρωμα στον Δον Κιχώτη», τχ. 1782 (Οκτώβριος 2005). Για τις *Παραδειγματικές Νουβέλες* (*Novelas Ejemplares*) πρβλ. Ηλίας Ματθαίου, Μιγκέλ ντε Θερβάντες, *Η Τσιγγανοπούλα* (*Παραδειγματικές Νουβέλες, Ι*), Εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989 (κυρίως τη νουβέλα «Ο γενναιόδωρος εραστής») και Μόσχος Μορφακίδης Φυλακτός, Μιγκέλ ντε Θερβάντες Σαβέδρα, *Ο γενναιόδωρος ερωτευμένος*, από δύο εκδοτικούς οίκους, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, Γρανάδα 2017 και Ενάλιος, Αθήνα 2018.

4. «Οδηγός αποδελτίωσης» το Γλωσσάρι των Κεχαγιόγλου-Ταμπάκη, *Ο επιτήδειος, ό.π.*, σε συνδυασμό με τις λοιπές μεταφράσεις που μνημονεύονται ανωτέρω. Κάθε λέξη «αποδελτιώθηκε-ετυμολογήθηκε ή και προέκυψε» είτε αυτούσια είτε ως έννοια. Π.χ.: «αντριοσύνη» [«ανάμεσα στην κόψη του σπαθιού μου και την αντριοσύνη του μπράτσου μου», Καρθαίος-Ιατρίδη: β΄ τόμος, κεφ. XVI, σ.145]] – «δεξιόσυνη» [«δίχως να τον ωφελήσει καθόλου η δεξιόσυνη του κι' η πολλή του η παλικαριά», Καρθαίος: α΄ τόμος, κεφ. XV, σ. 135/ «χωρίς να του χρησιμέψει η δεξιόσυνη και η παλικαριά του», Παναγιωτίδου: Κεφ.15, σ.191].

5. «Como se dice en *Las Partidas* (1972, II-XXI), la caballería es "la compañía de los nobles homes que fueron puestos para defender las tierras" (...) La fortaleza y la justicia eran para el caballero dos virtudes complementarias, como los dos filos de la espada». Βλ., Francisco Ruiz Gómez «El Caballero Don Quijote. La mirada de un Medievalista», *Cuadernos de Historia de España*, n.80 (2006), σ. 199-204. Από τα έργα αναφοράς που καταπιάνονται με την έννοια

της ιπποσύνης (*caballería*-cabellerismoβλ. Ενδεικτικά, Alfonso X, *Las Siete Partida* («Επτάβιβλος», 1254-1265), Ramon Llull, *Libro de la Orden de Caballería* («Βίβλος του Ιπποτικού Τάγματος», 1264), Alonso de Cartagena, *Doctrinal de caballeros* («Διδασκαλία περί Ιπποτών», 1401). Όλα διατίθενται σε νεότερες εκδόσεις και είναι προσβάσιμα και από τη διαδικτυακή βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου Θερβάντες.

6. Όπως σημ.2.

7. Αποδίδουμε και συνθέτουμε από το Francisco Ruiz Gómez, «El Caballero Don Quijote», *ό.π.*

8. «Αφροσιωμένος, Βαθύς, Γενναίος, Δίκαιος, Ευγενικός, Ηρωικός (...)» [Καρθαίος, *Δον Κιχώτης*, α΄ τόμος, *ό.π.*, σ. 374],βλ. Δημήτρης Ε. Φιλίππης, «Μιγκέλ ντε Θερβάντες: Η ζωή του», *Ε΄ Ιστορικά-Οι Πρωτοπόροι*, 23-3-2006, σ. 4-17.

9. Εν προκειμένω, θέτουμε προς συζήτηση (και αφήνουμε για άλλη ευκαιρία) τον προβληματισμό, αν στο πρωτότυπο του *Δον Κιχώτη* αν π.χ. χρησιμοποιείται θετικά η «παλικαριά-παλληκαριά και παλικαροσύνη-παλληκαροσύνη» («κατόρθωμα-ηρωική πράξη») αρνητικά-σκωπτικά («παλληκαρισμός-παλικαρισμός», δηλαδή «λεονταρισμός, νταλίκη – επίδειξη ανύπαρκτης γενναιότητας»). Πιο ενδεικτικό παράδειγμα, η «παραφροσύνη» [βλ. π.χ. τα κεφάλαια-σκηνές με τους ανεμόμυλους (α΄ μέρος κεφ. 8) ή με τον Σαμψών Καράσκο (β΄ μέρος κεφ. 3 και 4), όπου μεταφραστές και αναγνώστης μάλλον διερωτώνται εάν η παραφροσύνη ως «σύντροφος» (είναι ή όχι;) της «περιπλανώμενης» ή/και «πλανόδιας» (Καρθαίος-Παναγιωτίδου), ενίοτε δε και «πλανόδινης ιπποσύνης» (Καρθαίος και Ιατρίδη: β΄ τόμος, Κεφ. V, σ. 62)].

10. Gilian Beer, *Μυθιστορία-Η Γλώσσα της Κριτικής*, Ερμής, Αθήνα 1974 (μετ. Γ. Παπακωνσταντίνου), σ. 64-91.

11. «Ασπιδούχος Σάντσο Πάνθα», κατά την απόδοση της Παναγιωτίδου.

12. Δημήτρης Ε. Φιλίππης, «Κλαυσίγελως κι ομορφά-σχημο χιούμορ» (απ΄ όπου και η παραπομπή) και του ιδίου «Ο Θερβάντες στη Ναυμαχία της Ναυπάκτου», αμφότερα στο *Επτά Ημέρες/Καθημερινή*, 400 χρόνια *Δον Κιχώτης*, 24-25/12/2005, σ. 14-15 και 18-19.

13. Πρβλ., Gilian Beer, *Μυθιστορία*, *ό.π.*, σ. 65-67.

14. Fernand Braudel, *Μεσόγειος και μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας* τ. Β΄ -Συλλογικά Πεπρωμένα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, σ. 561.

15. Είναι γενικώς αποδεκτός ο όρος «χρυσός αιώνας» για τον ισπανικό 17° αιώνα, αλλά για αρκετούς μελετητές, όπως και για τον Μηροντέλ, η χρυσή εποχή περιλαμβάνει αμφότερους τους αιώνες, 16° και 17°, δηλαδή την Αναγέννηση και το Μπαρόκ.

16. Antonio de Nebrija, *Gramática sobre la lengua castellana*, 1492 – σε πιο πρόσφατη έκδοση από τη Real Academia Española Μαδρίτη 2011, Juan de Valdés, *Diálogo de la Lengua*, 1535 – σε πιο πρόσφατη έκδοση Plaza y Janés, Βαρκελώνη 1984, Sebastián de Covarrubias, *Tesoro de la lengua castellana o española*, 1611 – αναρτημένο και σε ιστότοπους (Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes).

17. 1492 -διωγμός Εβραίων, 1609-διωγμός μουσουλμάνων, 1571-Ναυμαχία της Ναυπάκτου με νίκη εναντίον των Οθωμανών, 1588-αποτυχημένη επιχείρηση της Ισπανικής Αήττητης Αρμάδας στην Αγγλία- συμβολική αφετηρία της κρίσης της Ισπανικής Αυτοκρατορίας, Πρβλ. Jaime Vicens Vives, *Σύντομη Ιστορία της Ισπανίας*, Αθήνα, Αίολος 1997.

18. Braudel, *Μεσόγειος*, *ό.π.*, σ. 558-560

19. Οι γυναίκες άρχισαν να έχουν «δειλή πρόσβαση» στην εκπαίδευση από τον 18° –βλ. Leonor Sierra Macarrón, «Escribir y leer para otros: Figuras del analfabetismo en el texto cervantino», Antonio Bernat Vistarini (ed.), *Volver a Cervantes*, Actas del IV Congreso Internacional de la Asociación de Cervantistas (δύο τόμοι), Πάλμα ντε Μαγιόρκα 2001, σ.380-387.

20. Βλ. γενικότερα την Εισαγωγή της Μ. Παναγιωτίδου, *Δον Κιχότε*, *ό.π.*

21. Sebastián de Covarrubias, *Tesoro*, *ό.π.* (Ο *Δον Κιχώτης* εκδόθηκε το 1605 ο πρώτος τόμος και δέκα χρόνια αργότερα ο δεύτερος).

22. Miguel José Pérez y Julia Enciso, «El capítulo XVI de la segunda parte del *Quijote*. El tema de la educación y su actualidad», Antonio Bernat Vistarini (ed.), *Volver a Cervantes*, *ό.π.*, σ. 705-715.

23. Τα γενικά κρατικά αρχεία ιδρύθηκαν το Archivo General de Simancas (AGS) το 1540 από τον Κάρολο Ε΄, ενώ η Real Biblioteca del Monasterio San Lorenzo de Escorial το 1563 από τον «βιβλιολάτρη» Φίλιππο Β΄.

24. Ι.Κ. Χασιώτης, «Hacia una re-evaluación de Lepanto», *Volver a Cervantes*, *ό.π.*, σ. 37-45 και του ιδίου *Οι Έλληνες στις παραμονές της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου, 1568-1571*, Θεσσαλονίκη 1970.

25. Braudel, *Μεσόγειος*, *ό.π.*, σ. 547.

26. *Ibidem*, σ. 557-558.

27. Βλ. Γενικότερα, Bartolomé Bennassar, *La España del Siglo de Oro*, Crítica, Βαρκελώνη 2003.

28. Για το «πικάρικο μυθιστόρημα» βλ. την συνεισφορά στο παρόν τεύχος της Πέρας Αποστολή.

29. Για την τεκμηρίωση βλ. σημ. 19 και 21.

30. Συνθέτουμε εδώ από τον Bennassar, *La España del Siglo de Oro*, *ό.π.* το κεφ. 4 («Las cuentas de la vida y de la muerte-de la aritmética de las cifras a la de las opiniones») και τον Braudel, *Μεσόγειος* *ό.π.* σ.

150-157, 163-166,225-228.

31. Για την παράγραφο, Bennassar και Braudel, *ό.π.* Για την ετυμολογία του ονόματος βλ. Francisco Ruiz Gómez, «El Caballero Don Quijote. La mirada de un Medievalista», *ό.π.*

32. Βλ. ενδεικτικά José Manuel Sánchez Ron (dir.), *La ciencia y EL Quijote*, Crítica, Βαρκελώνη 2005 και διαδικτυακά, Enríque Aparacio Arias, «La ciencia y la astronomía a través de Don Quijote y Sancho-Capítulo XLI, II parte» Emigdia Repetto Jiménez, «La Ciencia y el Quijote: su utilización como recurso didáctico», *El Guiniguarda-Revista de investigaciones y experiencias en ciencia de la Edecuación*.

33. Γενικότερα Manuel Fernández Álvarez, *Felipe II y su tiempo*, Espasa Calpe, Μαδρίτη 1998.

34. Κατά την απόδοση της Παναγιωτίδου, *Δον Κιχότε*, *ό.π.* σ. 138.

35. Κατά την απόδοση των Κ.Καρθαίου-Ιουλ. Ιατρίδη, *Δον Κιχώτης*, *ό.π.* σ. 49.

36. Κατά τον Θουκυδίδη: «(...) ούτε όπως έχουν αναπαρστήσει το παρελθόν οι ποιητές μεγαλοποιώντας και στολίζοντάς το, ούτε όπως το κατέγραψαν οι χρονικογράφοι περισσότερο για να τέρψουν τους ακροατές παρά να πουν κάτι αληθινό», βλ. Θουκυδίδη, *Ιστορία*. Εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 16 και 56-57.

Cervantes más allá del Quijote...